

ІДЕЇ ВІДРОДЖЕННЯ І БАРОКО В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Михайло ГАЙДАЙ

Ця стаття є спробою розвинути певною мірою ті проблеми, що їх автор торкнувся у своїх працях 70-80-х рр., розглядаючи гуманістичні ідеї у слов'янському фольклорі, та вкотре наголосити на важливій особливості фольклору — бути незамінним інформаційним джерелом для вивчення народного світогляду, психології та національної ментальності. Сучасні культурологи і до сьогодні мають різні погляди на проблему виникнення ідей Відродження на слов'янських землях. Відома дискусія на сторінках журналу "Вопросы истории" ще в 1969 р. і сучасні праці мистецтвознавців, літературознавців та істориків переконали, що головні тези та висновки щодо появи ідей Відродження на східнослов'янських теренах не змінилися й нині. Крім того, не дістало належного розвитку питання про появу гуманістичних ідей в Україні, її культурно-просвітницької ролі.

Так, В. Рутенбург у статті "Італійське Відродження і Відродження світове"¹ вважав за необхідне шукати його в культурі й літературі різних країн і цілих регіонів на основі історичних досліджень, що уточнюють характер і спрямованість розвитку цих культур. Я. Лур'є вважав, що Відродження було не лише в Італії, оскільки воно явище не локальне, а загальноісторичне, яке в кожній країні виявляється специфічно. І. Шаскольський доводив, що Ренесанс — це насамперед культурне, а не суспільне явище, пов'язане з революцією в галузі культури.

У слов'янських країнах, які розвивалися в сфері західноєвропейської культури (Чехія, Польща), відбувся культурний переворот, схожий на італійський, але не такий виразний. На думку М. Розова, Ю. Соловійова, Ю. Алексеева, в російській культурі не було яскраво виражених елементів Відродження, оскільки російський абсолютизм за умов кріпосництва був несумісний з гуманізмом і розрив із середньовіччям відбувся в Росії лише у XVIII ст. Н. Козакова підтримала тезу Я. Лур'є та О. Клібанова про наявність у Росії XV — поч. XVI ст. реформаційних рухів і

елементів Відродження. На її погляд, відродження античних традицій не можна віднести до головних ознак Ренесансу. При розв'язанні питання про Відродження у східних слов'ян слід виходити з конкретних матеріалів і фактів. У російській культурі кінця XV — поч. XVI ст. існували лише елементи Відродження у вигляді тенденцій — утвердження людської особистості, кохання, а у філософії — як вчення про свободу волі людини чи критичне ставлення до існуючих догматів. Серед праць, у яких глибоко висвітлено походження і розвиток ідей гуманізму в часи Відродження, слід відзначити філософське дослідження М. Петросян "Гуманізм", фундаментальну монографію М. Конрада "Захід і Схід", книги Д. Ліхачова про мистецтво і культуру стародавньої Русі, які дали переконливу відповідь на важливі питання походження ідей Відродження у слов'ян. М. Петросян чи не вперше звернула увагу на народну творчість в широкому розумінні. Вивчення її доводить, як сильно перебільшено роль буржуазії у створенні гуманістичних ідей. Не диференціюючи цю творчість за окремими народами і країнами, дослідниця стверджує народну основу гуманістичних концепцій. На протигагу феодально-клерикальному світогляду народна творчість свою увагу скеровувала на реальне земне життя і реальних людей, звеличуючи людину праці². Думки М. Петросян підтверджують правомірність постановки проблеми "слов'янський фольклор і Відродження". Як філософ, вона намагалася ввести в науковий обіг народну творчість і згадує про фольклор, зокрема народний епос, який вплинув на розвиток культури і філософії (фабліо- XI-XVI ст.). Гуманістичні ідеї народних мас вплинули на становлення філософських поглядів передових громадських діячів і знайшли теоретичне обґрунтування в ідеології історично-прогресивних верств. Щоправда, дослідниця не зв'язує ідеї гуманізму з Відродженням у слов'янських країнах, але висуває важливу думку про те, що антифеодальний рух породжував гуманістичні ідеї ще до виникнення буржуазного гуманізму і що

ці ідеї виступали у формі ересей, спрямованих проти феодалізму. Так само розглядає ересі в Московській Русі І. Будовніц у праці “Російська публіцистика наприкінці XVI століття”³.

Книга М. Конрада “Захід і Схід” вже безпосередньо пов’язує гуманістичні ідеї з Відродженням, яке він розглядає як загальне явище на матеріалі світової літератури. Для М. Конрада поняття “Античність”, “Середньовіччя”, “Ренесанс” існують як поняття світової історії, а не локальні явища, і Відродження є історичною закономірністю, а не випадковістю. Дослідник розмежовує Ренесанс автохтонний і Ренесанс відображений чи привнесений, до якого він відносить всі інші країни, крім Італії. Але для М. Конрада спільний історичний процес Відродження водночас глибоко індивідуальний для кожного народу. Висуваючи на перший план людину, Відродження тим самим “відкрило” її, це було “відкриття світу й людини” і “відкриття людини й природи”. М. Конрад “відкриття людини” — найважливішу рису Відродження — розуміє як звільнення людської свідомості від релігійної догми, як перехід від релігійного мислення до світського. Ідеї гуманізму, за Конрадом, не повинні мати абстрактний характер, оскільки гуманізм за своїм суспільним змістом є, можливо, важливішою з усіх великих ідей, висунутих людством протягом багатьох тисячоліть.

Таким чином, у своїх поглядах на Відродження вчені схильні бачити присутність його елементів чи явищ в культурі східних слов’ян XV-XVI ст., або ж вони вказують безпосередньо на сфери, де найбільше ті явища могли виявитися — література і філософські ідеї, антифеодальні “ересі”. Народна творчість, як джерело гуманістичних ідей, теж стає предметом уваги, хоча слов’янський фольклор і не розглядається.

У часи Реформації та Відродження в Україні, Білорусі та Росії помічаємо багато спільних явищ. Йдеться про церковні ересі XV ст., де виявився гуманістичний характер ідей просвітництва. Такі ересі і рухи не могли не впливати на релігійні погляди і мораль народних мас, на духовну культуру того часу. Звідси постає питання про відображення релігійного вільнодумства та критичного ставлення до церкви в народній пісенній творчості, властиве літературі доби Відродження. Згадаймо хоча б

погляди гуманістів Франсуа Рабле та Еразма Роттердамського на ченців і монастирський побут. Таку картину тогочасного життя і явища демократизації знаходимо в XVI ст. у повчаннях Даниїла: “Есть ныне некоторые из священных лиц, пресвитеры и диаконы и иподиаконы, и чтецы и певцы, которые глумясь играют в гусли, в домры, в смыки, также в зернь и шахматы и тавлеи, проводят время в песнях бесовских, в безмерном и премногом пьянстве, любя всякое плотское мудрование и наслаждение более духовного и делая великий вред себе и иным”⁴. Є ще одна риса, яка споріднює реформаторство у східних слов’ян з гуманістичними і раціоналістичними ідеями західного Відродження: еретики виявляли допитливість думки в інших галузях духовного життя. Як свідчать “послання” Іосифа Волоцького, вони цікавилися філософією, логікою, математикою, астрономією, виявляли хист і любов до природничих наук: “Звездозаконию бо прилежаху и многым баснотворениям, и астрологи, и чародейству и чернокнижию, сего ради мнози к ним уклонишася и погрязоша в глубине отступления”⁵.

Гуманістичні й антифеодальні тенденції проявилися і в творах Максима Грека та особливо у виразників настроїв покріпаченого селянства Єрмолая Єразма та Феодосія Косого. З Італії, де Максим Грек слухав проповіді Савонароли, які справили на нього величезне враження, він приніс на слов’янщину ідеї гуманізму та ненависть до середньовічної темряви й феодальних утисків. У переважній більшості своїх публіцистичних творів Максим Грек виступає на захист селян проти монастирського землеволодіння, засуджуючи несправедливе життя священиків і ченців. Порівнюючи реформаторські ідеї й ересі Заходу і Сходу, можна помітити одне спільне явище: вони переважно виражали антифеодальні погляди представників селянства. Ці ж погляди лежать в основі ересей Єразма та Феодосія Косого. Єрмолай Єразм бачив у селянстві найкорисніший клас суспільства, сіль землі, тому в суспільстві перше місце мусить належати трудівникам, селянам: “В начале же всего потребни суть ратаеве; от них бо трудов есть хлеб, от сего же всех благих главизна”⁶. Проповідником рівності усіх людей у середині XVI ст. був і Феодосій Косой, який вчив, що Бог створив рівними усі на-

роди землі. На перше місце він ставив розум — “духовний розум”, що введе народ з рабства, і це зближує його вчення з теолого-філософськими доктринами Мюнцера. Ідеї Феодосія Косого поширилися в XVI—XVII ст. в Україні та Білорусі. Єресі Феодосія, за свідченням його сучасника Зиновія Отенського, знайшли визнання в українських землях: “Воистину, як Магомет розбестив своїм вченням Схід, Лютер — захід, так Феодосій — Литву”⁷. В цей же час у Польщі та Білорусі поширюються твори Д. Боккаччо, Е. Роттердамського, польського мислителя А. Модржевського, астрономічне вчення М. Коперніка й Тіхо де Браге.

Реформаторство та єресі в XV-XVI ст. охопили майже всі західноєвропейські країни та західно- і східнослов'янські землі під загальним прапором антифеодальної боротьби, боротьби з духовним пригніченням людини. Реформаторство та зв'язані з ним єресі у західних і східних слов'ян можна вважати явищем, яке органічно випливало з Відродження і мало з ним багато спільних рис у ставленні до людини і вироблені гуманістичних ідей. Той факт, що Відродження захопило слов'янські країни і слов'янський гуманізм відігравав у цьому процесі значну роль, не підлягає сумніву, так само як і те, що слов'янське Відродження проявилось в XV-XVI ст. в літературі й мистецтві західних і південних слов'ян. Дослідження сучасних культурологів про зв'язки південних слов'ян з країнами Відродження переконливо засвідчують це. Крім питання, що взяли слов'яни від доби Відродження, не менш важливим є й те, чим вони її збагатили. А численні факти свідчать саме про взаємний вплив, навіть у мистецтві, в якому італійці на той час справедливо вважалися неперевершеними. Зокрема Далмація, адриатичні міста Дубровнік, Спліт, Шибенік, Врана, які в XV ст. відчули вплив італійського Відродження в архітектурі, залишили помітні сліди в мистецтві Венеціанської республіки. Слов'янський слід можна знайти не тільки в архітектурі Венеції, де далматинські скульптори, архітектори й художники “ск'явони” (так називали слов'ян) працювали на будівництві палацу дожів. Славнозвісний представник далматинського Відродження, архітектор і скульптор Юрай Далматинець,

автор соборів класичної форми у Спліті та Шибеніку, певний час жив в Італії, а його творчі прийоми, методи та оформлення були застосовані при будівництві церков Сан-Закарія, Сан-Мікеле ін Ізола у Венеції. Видатний італійський історик мистецтва Адольфо Вентурі називав його і Луціяна та Франьо з Врани “геніями латинської Далмації”⁸. Відомі також розписи костелів у Польщі часів пізнього Ренесансу, зроблені українськими і білоруськими митцями на замовлення польських королів. З нечисленних творів культури того часу найвидатнішим є надгробок князя Костянтина Острозького в головній церкві Києво-Печерської лаври, який визнають зразком Ренесансу. На думку українського історика К. Гуслистого, культурний розвиток України в XIV, XV і першій половині XVI ст., незважаючи на несприятливі умови, не припинявся, хоч темп його і був сповільнений⁹. Інакше кажучи, Україна весь час розвивала свої європейські культурні прагнення, всупереч постійним історичним лихоліттям.

Про Україну та Білорусь, їхні широкі культурні зв'язки із Західною Європою в добу Відродження існує багата література. Думка про присутність ідей Відродження на землях України утвердилась у вітчизняній і зарубіжній науці вже в другій пол. XIX ст., особливо у зв'язку з навчанням і перебуванням українських студентів в Краківському, Празькому й Болонському університетах вже з другої пол. XIV ст., а в XV-XVI ст. є факти подорожей і навчання студентів, культурних і релігійних діячів у Падуанському, Базельському й Паризькому університетах, зокрема ієромонаха Кіпріана з Острозької академії у Венеції. Красномовними фактами є подорожі в другій пол. XV ст. італійських гуманістів до Польщі та України; наприклад, засновника Римської академії Помпонія Лета та Буонакорсі-Каллімаха¹⁰.

Найсуттєвішим моментом щодо поширення ідей Відродження і міри його впливу на слов'янську культуру є питання запозичення, трансформації і подальшого впливу цих ідей на сусідні слов'янські країни. Гуманісти слов'янських країн були учасниками загальноєвропейського процесу свого часу, особливо в Україні та Білорусі. На думку відомого медієвіста І. Голєніщева-Кутузова, польська літе-

ратура мала значний вплив на розвиток української культури XV-XVI ст., яка, в свою чергу, тривалий час впливала на культуру Московської Русі, стаючи передавачем західноєвропейських гуманістичних цінностей. Тому не можемо погодитися з категоричною і зарозумілою упевненістю російського дослідника Відродження Р. Хлодовського, який заявляв, що без російської літератури на межі XVI і XVII ст., яка безпосередньо не брала участі у Відродженні, але зробила певний рух вперед, "епоха Відродження в Європі навряд чи стала б можливою"¹¹.

Щодо східних слов'ян, то тут зустрічаємося з більш поміркованою тенденцією і обережним зважуванням усіх явищ і фактів, які стосуються Відродження. Поки що, на нашу думку, незаперечним фактом є приналежність слов'ян до загальноєвропейського реформаторського руху і ересей в руслі антифеодальної боротьби та гуманізму. Більш скромно оцінювалися література і мистецтво. На думку Д. Ліхачова, Росія не знала повноцінної епохи Ренесансу, адже в Росії бароко "прийшло на зміну середньовіччю і взяло на себе багато з функцій Ренесансу". Сучасні мистецтвознавці, аналізуючи іконопис XV-XVI ст., починають сміливіше пов'язувати слов'янський гуманізм з явищами Відродження, залучаючи для цього і літературні пам'ятки. Зокрема, творчість Андрія Рубльова і Данила Чорного дотична гуманістичного ідеалу Русі XV ст., що наближався до античного поняття калокагатії (єдність фізичної і моральної досконалості), яке знаходимо в таких пам'ятках Московської Русі XV ст. як "Повість про Петра і Февронію Муромських" та "Повість про Варлаама та Іосафа", де автор схвильовано каже: "Его же безмерная телесная красота предзнаменовала имевшую быти велию красоту душевную"¹². Ідеал людини створювався в житті і знаходив своє втілення в літературі й живопису. Ми ж додамо те, про що не згадують ні Конрад, ні Ліхачов — і у фольклорі теж. Відкриття людини в творчості доби Відродження та піднесення її духовної і фізичної краси — одна з головних рис цього культурного та соціально-філософського явища. Слов'янський фольклор у всі часи на чільне місце теж ставив людину у взаємозв'язках з природою і суспільством, створюючи свій ідеал героя, хо-

ча художня умовність і типізація у фольклорі різняться від зображення людини в давній літературі. Але ми схильні бачити спільний, паралельний процес створення морального ідеалу людини у фольклорі, мистецтві й літературі XV-XVI ст. Інакше кажучи, Відродження у східних слов'ян треба розглядати у сукупності явищ мистецтва, літератури і фольклору, які відіграли важливу роль у виникненні ідей Ренесансу у слов'янстві. Гуманістичні ідеї, життєстверджувальні, демократичні й естетичні погляди у слов'янській народній словесності в своїй еволюції збігаються з головними мистецькими й філософськими принципами Відродження. Щодо гуманістичних ідей, то вони з'явилися у фольклорі значно раніше, ніж у літературі і мистецтві східних слов'ян, і вже цим фольклор підготував, певною мірою, сприятливий ґрунт і умови для виникнення чи розвитку елементів і явищ Ренесансу. На наш погляд, характерною і виправданою особливістю мистецтва Відродження XV-XVI ст. на Заході та у слов'ян є звернення до народної творчості. У Голландії Пітер ван Брейгель, прозваний за своє глибоко народне мистецтво "Мужицьким", малює картини на моральні теми фламандських прислів'їв, у Німеччині, Чехії та Польщі створюються гравюри на основі народних легенд і фольклорних творів антифеодального спрямування. У східних слов'ян розквітає блискуче й самобутнє мистецтво іконопису, яке живилося також ідеями фольклору, як, наприклад, новгородські ікони "Чудо Георгія о змиє" та "Битва новгородцев с суздальцями" XV ст. Все це дає підстави стверджувати, що слов'янський фольклор гуманістичним спрямуванням, антифеодальними ідеями, моральними поглядами на важливі явища суспільного життя впливав на розвиток явищ Ренесансу, сприяв їх появі у філософській думці та мистецтві, живив своїми образами та ідеями. Особливо співзвучними з мистецтвом Ренесансу є уславлення у фольклорі жіночої краси й кохання, антиклерикальні мотиви, життєрадісний характер обрядової поезії, жартівливих і танцювальних пісень, казок-новел тощо. Про таку можливість впливу фольклору на літературу середніх віків і доби Відродження висловив думку ще Ф. Буслаєв, який високо цінував українську пісню. Важливою є його думка про вплив методу зображен-

ня жіночих характерів у фольклорі. “Епічна поезія народна, — писав Ф. Буслаєв, — створила вищі й благородніші ідеали, які не могла створити штучна література новелістів і трубадурів, і лише тоді стали можливими найвеличніші зразки жіночих типів у драмах Шекспіра, коли мистецтво примирилося з природою, коли поезія, розвинута книжним ученням, знову почала надихатися з національних основ епічної старовини”¹³. Визначною в цьому розумінні народною поезією, де створено яскраві жіночі характери, Буслаєв вважав українські пісні, які, на його думку, повинні стати одним з найважливіших джерел вивчення історії слов’янської жінки у фольклорі. На змалювання жіночих образів в українському фольклорі у зв’язку з фольклором доби феодалізму звернув увагу і Ф. Боденштедт, перекладаючи українські пісні німецькою мовою¹⁴. Краса, молодість і здоров’я займали особливе місце в східнослов’янському обрядовому фольклорі, де не першому місці були народні естетичні погляди й уподобання, поняття прекрасного і давня народна символіка. Як перегук з мистецькими явищами і естетикою доби Відродження можна сприймати веснянку із збірника Сахарова (1839 р.), де згадка про будівництво церкви насамперед пов’язана з реальним життям і утвердженням земної краси. Спорудження церкви — не головне, воно сприймається не як подія релігійного значення, найперше — скласти викінчений мистецький твір. Не про образи святих йдеться в пісні, а про вродливих дівчат, “як зірочки ясных”:

*“Наші подоляни церков збудували,
Не так збудували, як намаловали,
Та намаловали три зірочки ясных,
Три дівочки красних.
А первая зірочка млада Марічка,
А другая зірочка млада Галичка,
А третья зірочка млада Варочка”.*

Саме в добу Відродження підносилися людська краса і духовна велич людини, переосмислювалися моральні принципи християнства середньовіччя і виповнювалися земним змістом і життєстверджувальним пафосом старі схоластичні канони й образи. Можливо, саме з епохою Відродження має зв’язки і старовинна польська колядка господарям (kołęda gospodarska):

Tamci łożie ustane,

*Na nim leży pan z panią,
Między nimi gronostaj,
Nie był ci to gronostaj,
Ale to był krasny syn.*

Згадаймо картини старих італійських, англійських, польських майстрів, де зображено вельможних пань з горностаєм чи ласкою на руках, що тоді було прикметою вишуканості і гарного тону. У західнослов’янському фольклорі можна знайти сліди впливу життєстверджувальної моралі Відродження і навіть писемної літератури тих часів, поширеної в Європі і західнослов’янських країнах. Те, що фольклор відгукувався на політичні запити свого часу, як, наприклад, чеські сатиричні вірші XVI ст. напівнародного, міщанського характеру, свідчить про синхронну взаємодію фольклору і суспільного тогочасного життя. У словацькій народній поезії у циклі балад про любовні пригоди угорського короля Матея Корвіна простежуються міцні зв’язки з літературними традиціями Відродження. У Словаччині, яка тоді входила до складу Угорського королівства, постать короля Матея Корвіна була надзвичайно популярною. Завдяки його антифеодальній політиці, до гуманістичного руху приєдналися люди “низького” походження, заїжджі італійці, хорвати, чехи і поляки. Мотив переодягання в жіночий одяг і зведення хитрощами дівчини зустрічається у фольклорі й літературі XV-XVI ст. в новелах Граціїні й Боккаччо. Дуже ймовірно, що балада про Корвіна і золотий пояс дівчини мала зв’язок з романським циклом балад “La falsa monaca” та “Margherita”. Існують чеські і моравські варіанти на цю тему у пісенних збірниках К. Ербена, Ф. Сушіла і західноукраїнський у Я. Головацького. Цей мотив присутній також в дещо зміненому вигляді в казках східних слов’ян.

У перехідний період кінця XVI — поч. XVII ст. маньєризм, що передував бароко і розділяв людину на дух і плоть, часто звертався до народної культури і народного світосприйняття. В Італії, наприклад, це була новелістична книга Джан Франческо Страпароли, що використав селянську фантастичну казку з її народними примовками, загадками, ірраціональною фантастикою. Сам факт звернення маньєризму до народної творчості теж дуже показовий напередодні бароко. У західних і

південних слов'ян (хорватів) існує цикл балад на релігійну тематику з апологетикою смерті і демонологічними мотивами, в яких присутній трагічний гротеск як норма бачення світу з амбівалентним ставленням до нечистої сили, адже страшне не лише відштовхувало, але водночас і жадібно притягало.

Щодо розвитку бароко у східних слов'ян, то більшість вчених (серед них Д. Ліхачов та О. Морозов) схиляється до думки, що воно не мало попередньої стадії Ренесансу, на відміну від інших країн, і східнослов'янське бароко набрало історичної функції Ренесансу. Однак, цілком справедливо відзначають той факт, що бароко у слов'ян не відмовлялося від художньої спадщини Ренесансу, а розвивало її з великою глибиною і виразністю, особливо у Словаччині, в Україні, почасти в Польщі, де воно зверталося до народних традицій в образотворчому мистецтві і фольклорі, що надавало йому життєстверджувального характеру. Гармонія Ренесансу поступилася місцем метафізичній, напруженій гармонії бароко, яку можна ще назвати трагічною напругою, що особливо виявилася в народному мистецтві та фольклорі. Тут можна згадати і український бароковий портрет та гравюри XVII — поч. XVIII ст., зображення козака Мамає (з останніх наукових праць українських мистецтвознавців слід відзначити монографії Д. Степовика, О. Найдена, статті Р. Михайлової). Вже з кінця XVII ст. в Україні та Московській Русі була відома одна з редакцій сюжету новели "Декамерона" Боккаччо про невірну дружину в перекладених 1679 р. з польської "Факецьких или жартах польских". Твори такого характеру, відомі з XVI-XVII ст., відбилися в народних казках і піснях західних і східних слов'ян. Головне те, що бароко об'єднало культуру західних, південних і східних слов'ян з культурою інших народів Європи. Так зване низове бароко використовувало принципи поезики абсурду, поєднуючи дидактичний і сміховий напрями. У західних слов'ян — це народна міська література, творчість польських совіжальів, мандрівних дяків в Україні та "спудеїв" шкіль і братств, що продовжували традиції народної сміхової культури. Дуже знаменно, що барокові твори та явища з України та Білорусі переносилися на схід, до Росії, чого заперечують самі російські дослідники.

Фольклор — це з'єднуючий місток між літературою та мистецтвом барокової доби. В Україні вона стала епохою великих історичних і культурних змагань. Найбільше півдних і знакових зв'язків було, безперечно, із заходом, аніж зі сходом, бо Україна відчувала постійний тиск Московської Русі — політичний, релігійний, воєнний, особливо в часи руйни, після смерті Богдана Хмельницького. Переважна частина жанрів українського фольклору, таких як думи, історичні пісні, частина родинно-побутової поезії і баладних пісень, ліричні пісні та псалми, духовні вірші, виникла і розвивалася, безперечно, в барокову добу, позначену національно-визвольною боротьбою українського народу XVII ст. У фольклорі бароко проглядають основні риси української ментальності і психології хлібороба, який змушений був завжди тримати зброю напоготові, захищати свою оселю, хутір чи село, свою "малу батьківщину", "ясні зорі та тихі води". Цьому були підпорядковані і всі родинні інститути; звідси і незалежний стан української жінки тієї доби, на якій трималися дім і родина, критичне ставлення до земних багатств, уславлення свого роду, честі, мужності, вірності козацькому братству і зневага до смерті. Витвором художнього мислення народу та відгуком на історичні події став козацький епос — думи та історичні пісні, інші фольклорні жанри, що розвинулися в добу XVI-XVII ст., коли спостерігається саме епічний і драматичний тип розвитку фольклорних жанрів. До кінця барокової доби, певно, можна віднести появу народних оповідань та легенд про заховані скарби козаків, чудодійну силу козаків-характерників та кошового отамана Івана Сірка.

Доба бароко на східнослов'янських землях була явищем не лише мистецьким, але й суспільно-історичним. Серед парадоксів цього періоду можна назвати жорстокість і жертвність, освіченість і пригнічення особи, християнське моралізаторство, високу патетику і сон розуму. Така амбівалентність мислення і світосприйняття, дій і вчинків людини чи не найкраще втілювалася в найяскравіших представниках того часу, зокрема Б. Хмельницькому та І. Мазепі. У політичній діяльності — намагання заручитися підтримкою інших держав і військової сили; отака спритна й хитра перма-

нентна дипломатія, маккіавелізм, коли часто із здобутками й перемогами бачимо численні поразки й зради, порушення з обох сторін укладених угод з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Молдовою, Московією, що призводило до постійних, незатухаючих кривавих конфліктів, у вирі яких долею історії змушений був перебувати український народ, що не могло не позначитися на його менталітеті. Відгомони цього, ми, певно, переживаємо ще й досі в нашому громадському і політичному житті. Тоді ж Самовидець у своєму літописі засуджував союзи гетьманів з кримським ханом, віддаючи на винищення ордами міста й села України, зокрема на Поділлі: "И хто может зраховати так неошачованную шкоду в людех, що орди позабирали, а маетносци козаки побрали, бо в тот час не било милосердія межи народом людским"¹⁵. Як тут не згадати українські, російські і словацькі балади про турецький полон з розширеною метафориною, антитезами і символікою, часто вживаними в поезиці бароко: "Що ся в полі забіліло, ой чи гуси, чи лебеді?" Зорові образи, пов'язані з порівняннями з гусями і лебедями, викликають в уяві дітей, дівчат і жінок, яких женуть в білих сорочках в татарську неволю "один полон з жіночками, другий полон з дівочками, третій полон з діточками". В XVI-XVII ст. давні історичні контакти і багатоголоса боротьба з турецькими і татарськими завойовниками, міграція населення прикарпатських і придунайських країн, безперечно, сприяли взаємному збагаченню епічних пісень спільними художніми засобами і мотивами. Обмін пісенними сюжетами міг відбуватися і в неволі, на чужині серед різних етнічних груп; не виключена також можливість, що там створювалися окремі епічні пісні східних, західних і південних слов'ян. Гадаємо, що про це красномовно свідчить і типологічна схожість: традиційне закінчення-славословіє в українських думах і деяких чеських і словацьких історичних піснях тієї доби з побажаннями здоров'я, многих літ і кращої долі людині в її постійній боротьбі із собою та життєвими нещастями й випробуваннями.

Історичні події не могли не позначитися на психології людей тієї доби, усіх верств — селян, козаків, ремісників, духовенства, освічених людей, на родинно-побутових стосунках

і зв'язках. Людина відчувала швидкоплинність часу, подій, свою незахищеність і безпорадність. Після смерті Б. Хмельницького за часів "руїни" селяни, міщани, ремісники підпадають під утиски місцевої старшини, церкви й монастирів, а також і московських "ратних людей" з воєводами, що стояли гарнізонами в містах України, зокрема в Києві, одразу ж після Переяславської ради. Руїнація економічна супроводжувалася і занепадом моральним. У 1689 р. київський війт і міщани скаржилися, що ратні люди та їх старшини правлять непосильні повинності, вимагають хабарі та великі податки, захопили острова Труханів і Муромець з дібровами та рибними ловами, ставлять по дворах по 200-300 козаків з кінями і відбирають "сѣно и овесь, и питье, и харчѣ, и деньги, а хозяев обухами бьютъ и грабятъ, и послѣднее отнимаютъ". Київський полковник і старшина примушують ремісників працювати безплатно і захопили Оболонь, Подгороддя, Кожем'яки з людьми, що живуть на них, а урочище Преварку — київські козаки. Помірне із збіжжя, що привозилося на продаж, забирає київський полковник, а раніше воно йшло на ратушу та збудування соборної церкви. Ігумен з братією Кирилівського монастиря захопили міські сінні покоси та вигони, збудували мости "на родниках и болотах" і беруть з міщан мостовщину. Крім цих кривд, місто зазнавало також шкоди від незаконного шинкування козаків, мирських людей та духовенства, ба навіть стариці Флоровського монастиря шинкували "питьем" на софійському подвір'ї та біля ратуші¹⁶. І тому слова козака-нетяги з відомої думи про Ганджу Андибера звучать напрочуд життєво і в минулому, і в нинішньому часовому вимірі: "Гей, дуки ви, дуки! За вами всі поля й луки, ніде нашому брату, козаку-нетязі, сісти і коня попасти!"

Українське літературне бароко розвивалося переважно на "середньому" стильовому рівні, головним чином в дрібношляхетському, козацькому і церковно-монастирському середовищі. Але барочна свідомість, барочне світосприйняття позначилися і на окремих фольклорних жанрах. Збігалися головні етичні й естетичні принципи бароко із морально-філософськими ідеями, втіленими у фольклорі, погляди на такі світоглядні речі як життя та

смерть, душевна злагода, єднання з природою, відчуття драматизму історичної ситуації і власної долі, хвороблива увага до потойбічного світу і смерті, повага і водночас зневага до неї як результат повсякденної боротьби із ворожими силами, що часом набирало рис трагічного гротеску. З цього погляду слов'янський фольклор несе в собі високі філософські ідеї та прагнення уявити так звані причинні зв'язки явищ. Ці узагальнення дістали втілення в різних фольклорних жанрах. Словацькі й чеські пісні про старість і смерть, глибока задума над життям в "погрібних", "поховальних" піснях, в яких відбилися ще середньовічні скарги помираючого чи "розмови людини із смертю", польські дереворити та мініатюри першої пол. XVIII ст. "Танок смерті", зв'язані з творами фольклорного походження, свідчать про неспокій народної думки, що намагалася опанувати "вічні" проблеми життя. Індивідуум набирає нові якості — трагізм загубленості людини у великому та незнаному світі. Водночас ми зустрічаємо також і характерне для бароко поєднання релігійної серйозності та жарту як вияв народної сміхової культури, де народна мова з'являється в травестіях і бурлескній поезії "спудів" і мандрівних дяків.

Поетика і стиль барокової літератури багато в чому проєктуються на народну поетичну творчість. Такі її риси як алегоричність, метафоричність, символічність образів виходили насамперед з народної творчості і, навпаки, впливали на неї через культурні та соціально-історичні чинники того часу — братства, школи, церковно-освітні центри, освічені верстви, в тому числі й козацькі, які не поривали зв'язків з народною культурою. Дух часу панував скрізь, навіть у поширених тоді емблематичних віршах на уславлення гербів і клейнодів (Копистенським, князем Льву Сапезі, Острозьким, Корибут-Вишневецьким, а також Б. Хмельницькому). Оспівувалися тоді тілесна і духовна перемога над ворогами, відповідно до барокових канонів, зокрема в емблематичному гербовому вірші А. Римші (1588) кн. Льву Сапезі із вживаною воєнною атрибутикою і символікою:

*Верми, гербов не дають вь дому сидящому,
Але з татарами вь полю часто гулящому,
Не з голою рукою, зь шаблею острою,
Завжды будучы готовь до смертного бою.*

Домінуючими в образній і стильовій системі стали алегоричність та антитеза (життя — смерть, земля — вода, молодість — старість тощо), особливо в невольницьких плачах, баладних і чумацьких піснях, родинно-побутовій поезії і в духовних віршах, де виразно звучить тема долі, своєї родини, рідного гнізда, "малої батьківщини" через багату метафорику і символіку (гніздо, малі діти-чаєнята чи солов'ята, степові пожежі і винищення рідної оселі). Зовсім в бароковому стилі звучать і розмова орла з соколом, горе чайки-небоги, соловейка, що звила гніздо при битій дорозі і втратили дітей. Образи птахів чи тварин, їхня поведінка та дії проєктуються на людські вчинки і підкреслюють рельєфніше трагедію людини.

Окремі цикли у бароковій поезії становлять вірші напівлітературного походження — "ляменти" і плачі над політичними скрутами та нещастями, а також пісні про молодість, старість і смерть; духовні вірші — ліричні пісні, псалми та канти, що особливо були поширені в XVII ст. і пізніше в Україні, Білорусі та Московській Русі. Вони були органічно зв'язані з народними пісненими традиціями і мали виразне релігійне і моралізаторське спрямування, підносячи тему добра і зла, правди і кривди. Традиція приписує І. Мазепі пісню "Ой біда, біда чайці-небозі", а ще (за Д. Чижевським) йому, напевно, належить пісня "Всі покою щиро прагнуть" із палким закликом боронити віру і вольності України:

*Озмітєся всі за руки,
не допустіть горької муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набувайте,
Острих шабель добувайте,
а за віру хоч умріте
і вольностей бороніте!*

Ідея спокути гріха, боротьба тіла і духу, така поширена у пісненим фольклорі слов'ян, саме характерна для літератури барокової доби. Східно- та західнослов'янський фольклор про правду і кривду багатий в жанровому плані. І. Франко, О. Потебня та О. Веселовський, користуючись різними методами, намагалися з'ясувати дану проблему на широкій загальнослов'янській основі. Тому І. Франко так цікавився чеськими і словацькими піснями про правду і кривду, і в листі до І. Полівки

просив надіслати йому чеські паралелі до зібраних східнослов'янських. Пісні про правду і кривду обіймають навіть жанр колядок, псалм і лірницькі духовні пісні. Найчастіше вони виражали глибокий песимізм, що не стало на землі благочестя і людяності у взаєминах. І в українській колядці ця ідея висловлена суто слов'янським стильовим засобом, який І. Франко назвав ступеневим зображенням від ширшого до вузкого:

*Ой бо вже давно як правди нема:
Бо цар на царя військо збирає,
А брат на брата мечем махає,
Ой бо син віття до права тягне,
Донька на матір гнів піднімає,
Сестра сестриці чари готує;
Ой кум на кума все ворогує,
Сусід сусіда збавляє хліба!*

Переважна більшість лірницьких пісень і духовних псалм та кантів має виразні риси впливу християнської моралі — світ жорсткий, треба тікати від нього, а носій правди лише Бог. Викінчені поетичні образи, часто вживані традиційні епічні засоби і урочисто-моралізаторський тон, безперечно, справляли велике враження на слухачів:

*Ой поріс ромен з тином урівень,
а трава та по облозі.
Ой нема, нема правди ні в кому,
тільки в єдиному Бозі.*

Народні твори про правду і кривду, за влучними словами О. Потебні, виражають одвічну суперечність між дійсністю та ідеалом правди, який створював народ. Однак в народних піснях правда не завжди ототожнюється з Богом. В українській казці про правду розповідається, як хазяїн влаштував обід і сказав, що за стіл посадить лише правду. Йому довелося відмовити всім гостям, бо їхні вчинки виявилися несумісними з ідеями правди. Навіть Богові відмовив хазяїн, оскільки той дає всі блага одним і залишає іншим самі турботи. Тоді прийшла Смерть і хазяїн посадив її за стіл, бо вона до всіх ставиться однаково. Суперечка правди і кривди в "Голубиной книжці" з'ясовує, що зло оволоділо людьми і що краще їм не з'являтися на світ:

*Как по нынешним годам да по бедовым
Лучше на свет человеку не родиться.*

Видатний український літературознавець Д. Чижевський, чий твори нещодавно побачи-

ли світ в Україні завдяки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відзначав також зв'язок барокової поезії XVII ст., зокрема світських і духовних пісень з народною творчістю: "Маємо такі, що роблять враження якихось "монтажів" з окремих рядків народних пісень, або навіть запису народної пісні; не бракує таких пісень і серед духовних". Д. Чижевський наводить до цього приклад духовної псалми:

*Ой як вдарять усї дзвони об третей годинї,
Поклонюся всему свѣту и своей родинї.
Зостанеця срѣбло, злато, дорогѣ шати,
А вжежъ менѣ из собою нѣчого не взяти.
Гей, хоць бнмъ взяв из собою, там того не треба,
Сажень землѣ, чтири дошки, спасенія з неба,
А як вкинуть грѣшне тѣло в глубокие доли
и присиплють грѣском очи, не глянуть ніколи¹⁷.*

Про зв'язок образів "аграрного", "пастушеського", "ремісницького" і "торговельного" циклів барокової поезії XVII ст. з народним життям і естетикою зауважив і наш сучасник, медієвіст В. Крекотень¹⁸. Духовні вірші, псалми та канти часто мали алегоричні зашифровані уявлення про природній і соціальний світи. В них звучить ідея перестороги і готування до смерті, скороминущості і марності багатства, засуджується "гордомисліє", легковажне ставлення до життя і марне витрачання молодих сил і років. Цикл пісень моралістичного спрямування про молодість і старість надзвичайно багатий поетичними образами і порівняннями, розвинутою символікою, паралелізмами, риторичними фігурами тощо; він повен ширості й людяності. Молоді літа в чеських піснях порівнюються з весняним цвітом, що облітає; в українській — вони минають "як лист по воді", "як бистрії ріки". Народна мораль в цих піснях західних і східних слов'ян, по суті, йшла врозріз з християнською мораллю. Не існування в одвічних путях стримування природних почуттів і пригнічення життєлюбних устремлінь, а освітування молодих літ. В добу середньовіччя пригнічення природних нахилів вважалося моральним подвигом; життєрадісна етика Відродження вважала це злочином проти природи. Навіть в українській псалмі, коли вона тісно зв'язана з народнопісенними традиціями, іноді виявляється цей життєлюбний струмінь, всупереч церковній моралі:

Годі вам шуміти, зелені луги!
Годі мліти серцю моєму з несносної туги!
Як цвіти прекрасні скоро одцвітають,
То так нас молодії літа скоро покидають.
Пройшли літа скоро як бистрії ріки,
А я живу при нещасті через усі віки.
Віють вітри в степу — запрету не мають,
Ідуть мислі вдень і вночі — спокою не дають.
Старість моя й живність! Не могу терпіти,
Що я не вмів молодими літами владіти.

Сучасні білоруські дослідники кантів і псалм із збірників Є. Романова, П. Шейна, Є. Карського пов'язують їх розквіт з XVI-XIX ст. та зміцненням процесів інтернаціоналізації духовної культури Білорусі епохи Відродження та Реформації, оскільки вони несуть в собі елементи позацерковної пісенної культури, властиві гуситським гімнам, лютеранським і кальвіністським хоралам¹⁹. З останніх праць російських і білоруських фольклористів слід особливо відзначити дослідження В. Бахтіної "Духовные стихи славянских народов (сравнительные аспекты поэтики сюжетов и жанров" та колективну монографію білоруських фольклористів "Міфологія. Духовныя верши" (Мінськ, 2003)²⁰. Як і Є. Карський, В. Бахтіна зазначає, що усі записи епічних духовних віршів у XIX — поч. XX ст. зроблено на північному сході Білорусі, на території, що межує з Росією. Духовні вірші про святу п'ятницю, царевича Іоасафа в пустелі, його звернення до Матері-Пустелі, псалма "Ужаснися, челове-че" з картинами Страшного суду, сповнені, як і українські та російські твори, алегоричною символікою та метафорикою:

Будзя ў мяне царство —
Усе нябесная похвала,
Будуць ў мяне оцц-матар,
Усе нябесныя пціцы,
Злато и се ребро — жовтыя пяски,
Каменныя палаты — сосны да бярозы,
А цесовыя коровами —
Маць сырая зямелька;
А поховы перанаты
Зялена дубрава;
А цывільховыя подушкі —
Усе гнилая колода;
А шовково одзеяло —
Небо со звездами.

На образах і мотивах цих пісень в XVII ст. створювалися нові зразки про

"страшний суд", лірницькі й "дідівські", де визначено зло і провинності грішників з погляду католицької чи православної церкви і феодального права. Тут зустрічаємо традиційні злочини: "порча" збіжжя, відбирання молока у корів, насилання хвороб на людей засобами чаклунства, тобто весь арсенал звинувачень, за якими церква розправлялася із своїми жертвами. Ці пісні виражали суперечливість моральних поглядів на зло частини селянства, яка, з одного боку, трималася давніх звичаїв, а з другого — підтримувала вчення християнської церкви. Так, у пісні показано дії, що розуміються як зло, за які грішників засуджено на муки:

"Показаў муку вешную чаровнікам і блудніцам, душагубнікам,

Каторыя на сім свеці ў тьвяту жыто за-ламлівалі,

Каторыя на сім свеці чаловека ў ліце змені-валі.

Каторыя на сім свеці ў короў молоко отбі-равалі,

Каторыя на сім свеці ў чреві младенца проклінувалі,

Каторыя на сім свеці ў божай церкві зала-тыя вяццы разлучівалі".

Народна мораль теж засуджувала "чарівниць" і "відьом"; щодо самих винуватців, то їх нищили вогнем і водою в Німеччині, Іспанії, Фландрії, Італії, Словаччині та в східно-слов'янських країнах, а в Польщі — аж до другої половини XVIII ст. Невідвідування церкви, ігнорування постів, неповага до святих вважалися гріхом і злом:

Што бацек-маток ня слухалі,
За хрэст-малітву ня стоялі,
Земных поклоноў ня ўклонялі,
Ярыя свечы не ставлялі.

Пісні несуть в собі цінне свідчення і про тих, хто виявляв негативне ставлення до церкви й релігії. Питання це, як і визначення місця духовних пісень у фольклорному процесі та їх ролі в житті слов'янських народів, ще треба вивчати. З часом наївні пантеїстичні погляди та ідеї християнської моралі поволи поступалися місцем більш тверезому ставленню до життя й природи; раціоналізм селянського мислення ламав традиційні уявлення і сприяв глибшому пізнанню логіки життя та суспільних взаємин.

Ми добре розуміємо, що ця стаття має переважно оглядовий характер і, безумовно, не розкриває уповні проблему сприйняття і трансформації ідей Відродження і бароко у фольклорі слов'ян та його ролі у розвитку цих ідей. На жаль, ми мусили також обмежитися лише небагатьма прикладами з фольклору через регламентований обсяг статті. Про те, що сучасні митці не байдужі до історико-філософських і естетичних надбань барокової доби в Україні XVII-XVIII ст., свідчить хоча б фільм Ю. Ілєнка "Молитва за Мазепу". Через історичну і культурну призму режисер показав тогочасну людину як іграшку в лаптах долі, як дух і тіло в їх повсякденній боротьбі, апофеоз смерті і трагічний гротеск в сценах бенкету після полтавської битви, наруги над могилою і тілом Івана Мазепи, прив'язаним до коня, що мчить степом, торжество смерті після батуринської різанини, — ці сцени вирішено, на наш погляд, в справжньому бароковому стилі, де присутня і народна ірраціональна фантастика.

Доба бароко в Україні та інших слов'янських країнах — невичерпна тема для культурологів і відкриває нові обрії та нові можливості для народознавчої науки, зокрема мистецтвознавців, фольклористів та етносоціологів і етнопсихологів.

Київ

1 Рутенбург В. И. Итальянское Возрождение и "Возрождение мировое" // Вопросы истории. — 1969. — № 11. — С. 108.

2 Петросян М. И. Гуманизм. — М., 1964. — С. 24.

3 Будовиц И. У. Русская публицистика в конце XVI в. — М.-Л., 1947.

4 Порфирьев И. История русской словесности. — Ч. 1. — Казань, 1871. — С. 544.

5 "Просветитель" Иосифа Волоцкого. — Казань, 1855. — С. 52.

6 Ржигз В. Ф. Литературная деятельность Ермолая Еразма / Летопись занятий Археографической комиссии за 1923-1925 гг. — Вып. XXXIII. — Л., 1926. — С. 193.

7 Архив Юго-Западной России. — Т. IV. — Ч. 1. — К., 1914. — С. 129-130.

8 Венедиктов А. Ренессанс в Римини. — М., 1970. — С. 52-53.

9 Гуслистый К. Нариси з історії України. — Вып. II. — К., 1939. — С. 182.

10 Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян. — М., 1963. — С. 10-14, 67.

11 Хлодовский Р. О Ренессансе, маньеризме и конце эпохи Возрождения в литературах Западной Европы // Типология и периодизация культуры Возрождения. — М., 1978. — С. 132.

12 Брук Я. В. Живое наследие // Беседы о древнерусской живописи. — М., 1970. — С. 48, 66.

13 Буслав Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. — Т. I. — СПб., 1861. — С. 535.

14 Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleine russischer Volkslieder. — Stuttgart, 1845. — S. 16.

15 Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 53.

16 Щербина В. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка Михайла Грушевського. — К., 1926. — С. 190-191.

17 Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. — Т. IV. — К, 2003. — С. 248, 250-251.

18 Крекотень В. Тема науки в барочній українській поезії 30-х годов XVII в. // Барокко в славянських культурах. — М., 1982. — С. 273.

19 Костюковец Л. Ф. Кантова культура в Белоруссии. — Минск, 1975.

20 Міфологія. Духовні верши. — Мінск, 2003. // Беларускі фольклор. Жанры, віды, поэтыка. Книга п'ята / А. М. Ненадава, А. У. Марозаў, Л. М. Салавей, Т. А. Івахненка. Навуковы рэд. А. С. Фядосік.

The Renaissance in Slavonic world should be considered in the entity of art, literature, and folklore phenomena, that played a great role in emergence of Renaissance ideas. Humanistic, life-asserting, democratic, and aesthetic views in Slavonic folklore coincide with artistic and philosophical principles of the Renaissance. Baroque in Slavonic world in 17th century performed a lot of functions of the Renaissance, developing them deeply and vividly. It integrated the culture of Western, Southern, and Eastern Slavs with the cultures of other European folks. Baroque aesthetic and ethical principles are presented brightly in the Ukrainian folklore.